

**“СТАРИНА” ЯК ІНСТИТУТ РЕГУЛЮВАННЯ
ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН
У ВЕЛИКОМУ КНЯЗІВСТВІ ЛИТОВСЬКОМУ
(КІНЕЦЬ XV – ПЕРША ТРЕТИНА XVI СТ.)**

Економіка є одним із основних критеріїв оцінки могутності держави, а тому уряд повинен дбати не лише про її стабільність, а й про її розвиток та модернізацію. В ході дослідження історії Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ) звертає на себе увагу те, що в історіографії майже завжди зустрічаються безсумнівні твердження про “консервативний характер” політики Вільна щодо анексованих земель, спрямованої на захист старовинних звичаїв, традицій, порядків, або простіше – “старини”. Цікавим є вже те, що при цьому йдеться як про політичний, так і про економічний розвиток. Однак виникає запитання: чи можливо було “законсервувати” економічні відносини саме тоді, коли скарбниця ВКЛ постійно потребувала коштів, наприклад, на військові витрати? Адже фактично з другої половини XV ст. держава часто перебувала в стані війни з іншими країнами. Крім цього, на території ВКЛ відбувався процес розширення шляхетських прав за польським зразком, що не могло не відобразитись на економічних відносинах. А втім, спробуємо розглянути традиційну аксіому: “*мы старины не рухаем, а новин не вводим*” в її практичній реалізації¹.

Насамперед з’ясуємо основні правові засади митної системи на прикладі окремих земель. Зокрема, на Волині до видання Першого Литовського Статуту 1529 р. (далі – ПЛС) митну систему формували багаточисельні державні й приватні митниці², а сплата митних зборів регулювалась нормами уставних земських грамот. Так, статтею 13-ою редакції 1501 р. законодавець заборонив збирати мито з князівських і панських людей на нових торгах, натомість останні мали “*мыта старые давати*” (Арк. 63 зв)³. Друга редакція статті (1509 р.) розширена тим, що вказано суму штрафу, яку сплачував порушник цієї норми, – чотири копи грошів, а волинські князі й пани звільнялись від сплати новозапроваджених мит (щоправда, з тексту привілею не зрозуміло, яких саме) (Арк. 258 зв-259)⁴.

Порушення даної норми дало привід луцьким міщанам у 1475 р.⁵ подати позов до великого князя литовського (далі – в. к. л.) Казимира Ягеллончика на князів, панів, бояр та зем’ян волинських, “штожь они много мыть

установили после дяди нашего, великого князя Витольда”. У вироку володар встановив точні розміри мита, а шляхті було наказано “ино чтобы есте нигде на новыхъ мытехъ, которые жъ установены после великого князя Витольда, мыта на нихъ не брати”. В разі недотримання цього відбувалась конфіскація маєтків порушників, а мито мало збиратись там, де збиралось здавна за Вітовта. Відповідальність за дотримання цього вироку покладалась на волинських урядників: луцького старосту Михайла Монтовтовича, володимирського намісника, маршалка Волинської землі Олізара Шиловича та намісника Перемишльського Андрія Волотовича⁶.

2 березня 1511 р. у великокнязівській канцелярії розглядалась справа між війтом і міщанами Володимира із господарським дворянином Петром Калусовським, котрого звинувачували, “штожь бы он имь кривды делалъ и новину вводил: мыто на них на добровольной дорозе бралъ по грошу, а по сту головажень соли, где дей здавна мыто николи не было (весь курсив наш. – Д. В.)”. У відповідь той показав привілей в. к. л. Вітовта, у якому зазначалось, що Вітовт дав єврею Шаню та його потомкам маєток Калусово зі всім, що до нього належало. Позивачі пред’явили інший контраргумент: листи в. к. л. Свидригайла, Казимира, Олександра та Сигізмунда на те, “шожь имь мыта не давати во всем повете Володимерском”, а також повідомили про особисте зізнання Петра в тому, що там, де він брав мито, немає ні мосту, ні греблі. Зважаючи на всі зазначені обставини (окремою думкою вказувалось, що привілей Вітовта стосувався тільки єврея Шаня), Сигізмунд I Старий дозволив міщанам відповідно до пред’явлених привілеїв мито не давати. Петро Калусовський мав повернути все, що незаконно “награбував”⁷. Таким чином, міщанам вдалося відстояти свою “старину”, яку встановлено “новими” артикулами уставної грамоти. Зміст позову підтвердив те, що в окремих випадках міщани могли звільнитись від сплати мита. Варто зауважити, що в 1521 р. піддані князя Костянтина Острозького були звільнені від сплати соляного мита в Луцькій коморі, яка надходила з Білої Русі, а потім переправлялась у Коломию, Долину, Дорогобуж звичною дорогою через Кременець. Цим же привілеєм король звільнив тих же людей від сплати мита в Заслав'ю на ярмарку, зазначивши, що вони сплачуватимуть мито на ярмарку в Луцьку⁸.

Водночас заборона запровадження й оплати нових мит була підставою для пожалування окремих спеціальних привілеїв. Так, 6 лютого 1498 р. Олександр Ягеллончик підтвердив попередню Казимирову жалувану грамоту луцьким міщанам: “...не надобе им нигде новыхъ мыт платити, где были почали на них новые мыта брати; мають они мыта платити, где они з веку мыта плачивали (курсив наш. – Д. В.)”⁹. Часовий проміжок “старини”, таким

чином, чітко не вказувався, а зазначався традиційно – “з *веку*”, підкреслюючи цим самим давню рецепцію. Проте луцьким міщанам підтвердження “давнього звичаю” виявилось замало, і 29 грудня 1552 р. привілеєм в. к. л. Сигізмунда II Августа вони повністю звільнялись від сплати мита “сухимь путем и водою с товары своими ездячи”, крім соляничого і восковничого, як раніше віленські та київські міщани. Підставою для цього стали чолобитна вїята і міщан луцьких та “велике” бажання господаря “за щастливого панования нашего вси волности подданных розширати и их прибавляти”¹⁰. Отже, великий князь литовський “забув” про основне правило непорушності старовинних порядків, а луцькі міщани вигідну їм “новину” сприйняли адекватно. Однак кількість українських міст, що одержали повну митну індульгенцію в першій половині XVI ст., була дуже малою, і отримали вони її значно пізніше, ніж польські¹¹.

Джерела фіксують різноманітні способи уникнення сплати мита та резолюцію господаря на такі випадки. Як правило, справа вирішувалась не на користь порушників. Наприклад, підскарбій Богуш Боговитинович повідомляв в. к. л. Сигізмунду I Старому (27 жовтня 1528 р.), що торговці сіллям раніше проходили через його маєток Берестечко і платили мито у Луцьку. Тепер же вони йдуть іншою дорогою через Горухів і Челемиль, об’їжджаючи його маєток, і, таким чином, не платять йому мито. Тому Богуш просив, щоб господар дозволив йому з таких осіб, котрі їздять іншими дорогами, брати мито у Луцьку “...водле первого обычая”. Король його прохання задовольнив і наказав луцькому старості Ф. Чорторийському: “..и твоя бы милость, того не заборонял, нехай на таковых мыто свое беретъ, как и перед тым биривали”¹². Щоправда, у справі не називаються причини, чому продавці солі прагнули обминути Луцьку митну комору.

З подібним проханням до Сигізмунда I Старого звернувся намісник красносільський і галиченський Василь Єнкович і повідомив, що його батько побудував власним коштом біля свого маєтку Сервізова на болоті греблю, „на которой его з давньных часовъ кѣпъцы н[а]ши и кн[я]зьские и паньские гостинцѣ даивали ѿт двѣх коней ѿ возе по грошу, а ѿт коня з возомъ по полѣ грошѣ”. Тепер же купці, проїжджаючи через греблю, нічого не платять і поступово її руйнують. Тому Василь Єнкович просив дозволити йому стягувати попередню плату. Господар задовольнив прохання (8 червня 1543 р.): „хто бы мель через тѣю греблю его ехати, тот маеть гостинцѣ емѣ дати по томѣ какъ и ѿтець его на себе бириваль подле *давнього обычаю* (курсив наш. – Д. В.)”¹³.

Загалом заборону запровадження нових мит підтверджено в ПЛС: (будь-хто на території ВКЛ не мав права встановлювати чи видумувати нове мито "ни на дорогах, ани на местех, ани на мостех, и на греблех, и на водах, ани в торгох в именьях своих, кром которые были з стародавна вставленые") та відповідними великокнязівськими листами. Порушник цієї норми "тое именье, в котором вставил (нове мито. – Д. В.), тратить, и спадываеть на нас, господаря" (Р. 1, Арт. 21)¹⁴. Проте в Статуті немає жодних положень стосовно можливого звільнення від сплати мита. Очевидно, рішення щодо цього приймалось в робочому порядку відповідно до умов, пов'язаних, на наш погляд, зі стягненням податків та відбуванням повинностей. Розглянемо це докладніше.

В обласних привілеях Волині, на відміну від Київщини¹⁵, мова йшла лише про звільнення від їх виконання. Наприклад, привілей 1501 р. досить лаконічний: Ст. 14 – законодавець на прохання волинської шляхти звільнив приватновласницьких людей від робіт у господарських замках: орання, жнив та косіння сіна (Арк. 63 зв.). Підтверджувальна грамота 1509 р. значно розширила список пільг. Окрім цитованої статті, вона містила ще дві:

Ст.15 – Луцькому війту заборонялось стягувати "померное" із князівських і панських людей. Натомість вказаний податок збирався з міщан та гостей відповідно до давніх звичаїв (Арк. 259).

Ст. 18 – За добру службу та на власне прохання шляхти Волинської землі ("...бачачы ихъ веръную а пилную, накладъную, николи невъмешканую службу, которою жъ ся они здавъна завъжды не лютуючы горль своихъ цнотливе предкомъ нашимъ и намъ, пану своему дедичному, ся оказывали, з ласки нашое, на ихъ покорную просбу и чоломъбитье" (Арк. 259 зв) їх піддані навічно були звільнені від сплати воловщини¹⁶, яка стягувалась в грошовій формі¹⁷. Проте збір цього податку міг відбуватись за санкцією панів-ради ВКЛ, але виключно при негайній земській потребі¹⁸.

Наявність останньої статті в обласному привілеї була закономірним явищем. Власне, ще до включення цієї статті у привілей мешканці окремих міст звільнялись від сплати воловщини. Наприклад, 15 березня 1503 р. в. к. л. Олександр Ягеллончик на прохання владики Луцького Кирила, князів, панів та зем'ян Волинської землі "тую воловщину нашу... на дванадцать лет есмо им отпустили: в тую дванадцать лет..., не мають они нам воловщины давати". Причиною чолобитної стало розорення краю татарськими набігами¹⁹. В цій же грамоті містяться відомості про те, що преференція діяла на території Волині вже десять років, а була надана на 12, відповідно термін звільнення встановлювався 14-ма роками. Таким чином, шляхта Волині отримала чималу пільгу при сплаті податків, зокрема, воловщини.

Водночас існує чимало скарг, коли шляхта зверталась до суду великого князя щодо порушення цього положення, при цьому свідомо фальсифікуючи інформацію. Одним із прикладів слугує рішення Олександра Ягеллончика у справі брацлавського і вінницького намісника князя Андрія Олександровича Сангушка із полонськими зем'янами, міщанами та волосними людьми (4 листопада 1501 р.). Вони звинуватили князя, що “дей ты им *“великии кривды и новины уводиши*: велиш дей им у поли сторожу стеречи и кони дей в них береш и в подводы до Бряславля посылаешь и *волощину* и подымщину дей на них хочеш брати”. Як бачимо, скарга зовсім не суперечила наведеному вище розпорядженню господаря. Проте позивачі навели інші аргументи: “... а перед тым дей они за князя Ивана Острозского и за князя Михайла и за князя Костентина ... *волощины* и *подымщины* не давали”. Тобто, часовий проміжок точно не встановлювався і міг сягати більше десяти років²⁰. Для з'ясування правдивості слів господар направив свого дворянина Івана Тура. У великокнязівській інструкції містилося завдання: довідатися, “если они будут за князя Михайла и за князя Костянтина ... *волощину* и *подымщину* даивали, и мы и тыми разы им казали ... *волощину* и *подымщину* давати *по-давному*”. В разі підтвердження слів зем'ян А. Сангушку наказувалось „*кривды не чинити и новин не уводити* (курсив наш. – Д. В.); держал бы еси их по тому, как было за князя Михайла и за князя Костянтина конечно”²¹.

Таким чином, справа засвідчила декілька важливих моментів. По-перше, зем'яни могли маніпулювати „інститутом старини” на свою користь, при цьому без будь-яких письмових доказів чи свідчень. По-друге, саме через це господарський дворянин отримав наказ перевірити інформацію скаргників щодо сплати податків за урядування вказаних князів для запобігання можливій фальсифікації даних. По-третє, кожна із сторін по-своєму бачила „старину”: якщо зем'яни твердили про давній звичай не платити вказаних податків, то великий князь вважав цим давнім звичаєм повне відбування повинностей та стягнення волощини і подимщини. Чим остаточно завершилось розслідування Івана Тура, нам встановити не вдалось. Однак інші джерела деякою мірою проливають світло на цю справу.

20 жовтня 1508 р. Сигізмунд I Старий разом із панами-радою задовольнив прохання князя Костянтина Івановича Острозького: “...*тую волощину* (курсив наш. – Д. В.) с тых его людей и з бояр его людям (з міст Острога, Полонного та Дубна. – Д. В.) ему есмо отпустили вечно, навеки вечныи, и вжо мы ани потомкове наши тое *волощыны* з его людей и з бояр его людей не мають брати (курсив наш. – Д. В.)”²². 16 листопада 1509 р. до них приєднались мешканці міст Звягеля, Чуднова, Турова, Здетеля та ін²³. Отже, з

отриманням повного звільнення від сплати воловщини для полонських міщан вище вказана судова справа втратила свою актуальність.

Відбування традиційних „старинних” повинностей часто призупинялось. Причинами цього ставали надзвичайні ситуації. Зокрема, 21 січня 1495 р. міщани Володимира-Волинського спеціальним великокнязівським привілеєм на один рік були звільнені від сплати “капщини” та “верховщини”²⁴ через голод, що стався внаслідок нападу татар²⁵. Татарський фактор став приводом для звільнення луцьких міщан від підводної повинності до часу завершення ремонтних робіт (15 квітня 1501 р.) з такими зауваженнями: “...ино мы им отпустили подъ васъ, пословъ наших, подводъ не давати до часу, поки ажъ Богъ дасть дело свое на мере поставимъ; и вы бы въ нихъ до тыхъ местъ (волоського воеводи Стефана. – Д. В.) подводъ не брали; нижли только мають подъ гонца нашего, а любо староста коли пошлетъ о чомъ до насъ служебника своего, давати одну подводу, а проводника на кони”²⁶. Грамотою брацлавському наміснику князю Михайлу Збаражському (7 вересня 1507 р.) в. к. л. заборонив стягнення подимщини з людей брацлавських вотчинників, оскільки, як вказували однойменні зем’яни, “именья их опустошены и на-корень скажоны отъ непріятелей, и людей з собою вельми мало мають; а хотя бы и хотели которые люди за нихъ прійти зъ заграничья або отынудъ откуль, ино дей для того не сміють прійти, штожь подымщину нашу платять”. Прохання було задоволене, але із взаємною вигодою: у формі компенсації зем’яни поступились не тільки всіма корчмами, якими здавна володіли в Брацлаві та навколишніх селах, а й прибутками з них²⁷.

У зв’язку із пожежею міщани та євреї Луцька, котрі постраждали від лиха, спеціальним господарським привілеєм від 1 серпня 1527 р. звільнялись від сплати податків на 10 років: “...дали есмо им слоботы и вызволяем их от всих служб и платов и подачек наших господарских, то ест от серебщизны и ордынщизны, и от соленичого и восковничого, на десят лет, и теж от старостиных платов, от капщизны и мыта, и городовщины на пять год...”. Також вони отримали пільги щодо підводної повинності, проте з одним суттєвим зауваженням: “... толко мають они давати (підводи. – Д. В.) под нашего гонца на лист наш подводный, в котораго будет с подписью руки наше господарское, по одной подводѣ а проводника на кони, и теж естли бы гетманъ нашъ, князъ Константинъ Ивановичъ Острозский, або который державца нашъ украинный послалъ до нас гонца своего з новинами о поганьстве татарех, тогда они мають тому гонцу по одной жо подъводе давать”. Решта людей, які “от огню не погорели”, мали відбувати всі служби та повинності відповідно до старих звичаїв²⁸. Таким чином, ми бачимо надзвичайно лояль-

не ставлення центральної влади до потерпілих від стихійних лих чи ворожих нападів, а тому відхід від “старини” в таких випадках цілком зрозумілий.

В наведеній справі згадується також важливий господарський податок державного характеру – *серебщина*. На території ВКЛ він вперше згадується в договорі 1387 р., укладеному між королем Ягайлом та великим князем Скиргайлом. На думку М. Довнар-Запольського, під “серебщиною” розуміли данину загалом, яка збиралась сріблом, і навіть будь-які грошові збори”²⁹. У 1447 р. нормою загальноземського привілею населення держави звільнялось від “всего данія и заплаты, собранья, вытягнення серебщизны...”³⁰. Це підтвердив ПЛС: всі шляхетські піддані ВКЛ звільнялись “от каждое дани плаченья и податку, серебщизного званого...” (Р. 1. Арт. 22). Однак, як свідчать джерела, серебщина продовжувала збиратись на підставі спеціального рішення вального сейму, порушуючи, таким чином, встановлену “нову старину”.

Зокрема, в королівській грамоті 18 березня 1507 р. йшлося про рішення сейму в Гродно про збір серебщини на території ВКЛ та “по украинным городам ...для великое потребности наше земское... собранной и отнесенной до скарбу нашего бытия, от масленых Русских запускъ у дванадцать неделях”. Цікавим є розподіл функцій між урядниками про збір податку: державця – з господарських людей; хоружий – з боярських, дворянських, вдових і татарських людей, кожен у своєму повіті під наглядом державці; намісник – з маєтків князів і панів. Урядника за порушення чи зловживання службовими повноваженнями карали смертю: “А естли бы хто з урядников наших, або который хоружий в том найден был, ижьбы што тое серебщизны от нас втаил, або кому приятелю отпустил, або себе взял: таковой маеть каран бытия без всякого милосердия, ничим иным только шыєю, как который злодей и зрадца земский”. Особа, яка сплачувала серебщизну не повною мірою або перекладала на когось іншого, втрачала маєток. На того, хто не вкладався у визначений термін, накладався штраф у розмірі “от сохи по двадцати грошей”³¹.

24 квітня 1524 р. Сигізмунд I Старий встановив берестейським міщанам термін сплати серебщини й ординщини упродовж чотирьох тижнів. Приводом стала скарга вїта, бурмістрів, радців та міщан на великокнязівських дворян, які приїжджали для збору без попередження: “праветь на них децкованей своих и кажут дей им себе и кони свои там у мeste стравовати”. У разі невиконання зобов’язань після завершення чотиритижневого терміну господарські чиновники отримували повну свободу дій”³².

Водночас луцькі міщани були не єдиними, хто отримував пільги щодо збору зазначеного податку. Зокрема, ще 17 серпня 1502 р. Олександр Ягел-

лончик звільнив міщан Смоленська від оплати сребщини й ординщини на 6 років у зв'язку з надзвичайними обставинами, які ті виклали у письмовому клопотанні: "...тыми разы тоє место нашо Смоленское скажено и люди вси зъграблены от служебных наших, которые ж там в Смоленску на замкѣ нашо мѣшкают"³³. Аналогічне прохання, але вже вітебських міщан, Сигізмунд I Старий задовольнив 1 липня 1524 р., однак термін встановлювався поточним роком³⁴. Наступного дня господар поправив своє рішення: "...отпдстил нынешнее сребъщины мѣщаномъ витебским тридцать рѣблевъ грошей, а што бы было на звышь тридцати рѣблевъ грошей тоє сребъщчины, то они мают до скарбу ѡтдать"³⁵. Існували також випадки, коли від сплати сребщини звільнялись окремі особи. Наприклад, 29 червня 1529 р. в. к. л. заборонив служебнику підчасного господарського, державці василишського й марківського пана Яна Миколаєвича Радзівіла брати сребщину з пекарів із Молодеча Грині Федковича й Олхима Сергієвича, оскільки „кухари, а пекарцы здавна сребъщизны недаютъ"³⁶.

Таким чином, порушення "старини" щодо збору податку, використання якого йшло на військові потреби, було звичною нормою державної політики. Це, у свою чергу, спричиняло численні судові позови, на які господар змушений був реагувати. Разом з тим, його існування, незважаючи на фактичну ліквідацію нормами Першого і Другого Литовського Статуту³⁷, було зумовлене питаннями національної безпеки, пов'язаними з численними війнами. Більше того, саме військові зіткнення з Московським царством та Лівонією зумовили цілковите "реформування митно-тарифної політики держави та підвищення ставок мита"³⁸.

Особливу увагу слід звернути на підводну повинність³⁹. Віддалене розташування маєтків один від одного, як правило, на Півдні та Південному Сході, спричинювало відсутність необхідної кількості транспортних засобів. Тому держава не могла відмовитись від цих послуг і залучала до їх виконання шляхту⁴⁰. На Київщині це було закріплено в уставній грамоті ще з другої половини 1440 р.: церковні, князівські й панські люди отримали право „село от села подводъ не давати, как будет было за великого князя Витовта"⁴¹. Проте численні порушення призвели до того, що Сигізмунд I Старий при підтвердженні привілею в 1529 р. це положення конкретизував, додавши ще два:

"1. И в подводы посылати а на пословъ нашихъ и на татарскихъ и иныхъ, которые до нас через Киевъ идутъ и зася назадъ, люди ихъ не мають стацей и подвод давати;

2. А коли воеводи наши киевские отъ нас до Киева едутъ або с Киева до нас, або по пригородком нашимъ ездять, або слуг своихъ посылають, ино людемъ церьковнымъ, князскимъ и паньскимъ, и боярскимъ на воевод станов не радити и стацей имъ и слугамъ ихъ и подвод не давати⁴²”.

Тобто, в першому випадку визначена преференція стосувалась великокнязівських і татарських послів, а в другому – київських воевод та їхніх слуг. Існує чимало прикладів, які підтверджують реалізацію зазначених норм на практиці⁴³. Проте були випадки, коли справа вирішувалась не на користь позивачів, навіть при наявності вагомих доказів. 22 березня 1494 р. в. к. л. Олександрю Ягеллончику на міщан Борисовських скаржились “люди ваши Борисовцы данные, вся волость, штожь вы ихъ привернули были за собою въ подводы при отци нашомъ, короле е. м. (Казимири. – Д. В.), а они деи перво того за великого князя Витольда съ вами посполъ подводъ не давали и тыми разы они подводами своими волосными стерегут десять недель, послы и гонцы наши поднимають, а вы деи противъ нихъ только три недели стережете и подводы даете”. На підтвердження правдивості своїх слів вони пред’явили привілей в. к. л. Вітовта на повне звільнення від надання підвод. Однак Олександр Ягеллончик справу вирішив по-іншому. Він наказав міщанам, “штобы есте, конечно, въ томъ имъ помогали и оприше тыхъ трехъ недель, трижь недели вы есте стерегли и подводы давали, послы и гонцы поднимали, а какъ сполна тую шести недель выстережете, ино мають они волостію всею десять недель свою стеречи, послы и гонцы поднимати, *подлугъ давного обычая* (курсив наш. – Д. В.)”. Крім цього, міщани разом із волосними людьми повинні були утримувати великокнязівських послів⁴⁴. Отже, замість звільнення волосних людей від підводної повинності згідно з привілеєм Вітовта вона була розподілена між усіма мешканцями Борисовської волості. Очевидно, володар при вирішенні позову брав до уваги твердження: “...*привернули были за собою въ подводы при отци нашомъ, короле е. м.*”. Тобто, можемо припустити, що подібна справа розглядалась ще Казимиром Ягеллончиком, а його рішення означало відміну дії привілею Вітовта, а саме “*давнего обычая*”. Наше припущення підтверджується існуванням у справі цього ж формулювання, що в часовому вимірі може означати період правління Казимира, оскільки в іншому випадку ми б мали звичну формулу – “как будет было за великого князя Витольда”. Тільки вже “давній звичай” значно піднявся у часі.

На території Волинської землі підводна повинність регулювалась звичаєвим правом та великокнязівськими грамотами, про що свідчить цілий ряд привілеїв та судових вироків. Щодо луцьких міщан, то ситуація досить цікава. Одну із перших згадок про звільнення їх від підводної повинності під час

воєнних походів зустрічаємо ще у грамоті Казимира Ягеллончика луцькому старості Петру Яновичу (приблизно 1486-1490 рр.), яка була реакцією володаря на подану скаргу⁴⁵. Чолобитники (“віт міста Луцького, всі міщани, Ляхи та Русь, і все поспільство”) нарікали, що минулий староста Іван Ходкевич ввів їм “новину, коли хоживал на нашу (королівську. – Д. В.) службу, на войну, бирал дей подводы у них з возы, а они дей здавна, за дяди нашого за в. к. Витовта и за Жикгимонта, и перво сего за нас, под старосты Луцкіи подвод не даивали з возы...; а и ты (П. Янович. – Д. В.) дей коли ходил на нашу службу, на войну, и подводы дей еси у них з возы бирал”. Господар наказав старості опитати князів, панів та зем’ян Волинської землі щодо правдивості слів скаржників. Результат був таким: “...тую новину увел небожчик пан Иван Ходкевич, как от нас Луческ держал, а здавна мещане, за в. к. Витовта и за Жикгимонта и перво сего за нас, под старосты Луцкіи никаких подвод з возы не даивали”. Тому Казимир Ягеллончик задовольнив скаргу: “...ныне не надобе им под старосты Луцкіи подвод з возы давать, коли они ходять на нашу службу, на войну... *бо мы старины не рухаем, а новины не уводим* (курсив наш. – Д. В.)”⁴⁶.

Як бачимо, доказами на користь позивачів стали усні свідчення представників волинської шляхти⁴⁷, і щодо їхньої правдивості виникають певні сумніви. Адже від часу правління Сигізмунда Кейстуовича пройшло щонайменше 46 років, а на людську пам’ять не варто покладатись. Більше того, критичні зауваження викликає вираз “*старины не рухаем, а новины не уводим*”, оскільки досить аргументованим виглядає висновок М. Крома, що „принцип непорушності старини зовсім не означав недопущення будь-яких змін і нововведень. Це був своєрідний “імунітет”, але імунітет вибіркового: тільки шкідливі в очах населення нововведення клеймувались як „новини” та відкидались, разом з тим у формі пільг і привілеїв новації спокійно втілювались у життя”⁴⁸. Тому ми вважаємо, що саме декларування цього принципу давало можливість місцевій знаті маніпулювати судовими справами, а відтак і їхнім вирішенням на свою користь.

Показовою в цьому відношенні є судова тяганина туржицьких міщан щодо “давнього звичаю” відбування підводної повинності. Так, ще 13 травня 1479 р. Казимир Ягеллончик наказував володимирському старості Олізару Шиловичу⁴⁹ та луцькому старості Івану Ходкевичу вчинити “*sprawiedliwość mieszczanom miasta Turzyska, z ziemianamy tamtejszymi o dostawianie podwoód* (курсив наш. – Д. В.)”⁵⁰. Пізніше, 28 березня 1482 р., король повідомляв О. Шиловича, вже старосту луцького, та ключника луцького Юрія Федьковича про рішення даної скарги: “...*aby podług dawnjego zwyczaju* (курсив наш. – Д. В.), *tak ziemianie, jako téż mieszczanie, kolejno powinność tę*

одбували”⁵¹. Саме через невиконання „давнього звичаю” на туржицьких міщан подали позов міщани володимирські, луцькі і брестські, звинувачуючи їх у тому, що ті не хотіли „zmieniać ich podwód”. Однак рішення, прийняте Сигізмундом I Старим 15 лютого 1514 р., було досить дивним: міщани Туржика мали давати підводи тільки до Володимира, про що було повідомлено володимирського старосту Андрія Олександровича Сангушка⁵². Тобто, принцип непорушності “старини” частково було порушено. Врешті, 30 грудня 1518 р. король повідомляв луцького старосту, князя К. Острозького, що за заслуги князя Романа Андрійовича Сангушка, який загинув у битві з татарами, надане йому, а потім його батьку, князю Андрію, місто Туржик звільнялось від стацій і підвод, які міщани зобов’язані були давати старості Луцькому⁵³. Таким чином, бойові заслуги окремих князів і власників міст стали причиною відходу від консервативного гасла “*старини не рухаем, а новини не уводим*”, при цьому шляхта не вважала за потрібне оскаржувати цю “новину” в суді.

Маніпулювання “стариною” відображено також і в справі між княгинєю Ганною Федорівною Корецькою з господарським дворянином Василем Богдановичем Готським. Вона подала позов до великокнязівської канцелярії, у якому вказувалось: “...штож дей перед тым *здавна* подвода Корецкая отменивана в Гощи бывла; он (Василь. – Д. В.) тыми разы подвод Корецких отменивати в Гощи не хочет”. Дворянин відповів, що “перед тым *здавна* (весь курсив наш. – Д. В.) подвод Корецких в Гощи не отменивали”. На підтвердження своїх слів княгиня пред’явила судові лист в. к. л. Казимира і Олександра та старости луцького, пана Петра Яновича, “иж о том же смотрели князя Ивана Василевича Корецкого з отцем его, паном Богданом Готским”, що він також не хотів давати підвод, “і в том князя Корецкого правого знашли и тыи подводы Корецкии у Гощи пану Богдану отменивати казали”. Саме через це Сигізмунд I Старий із панами-радами вирішили (15 березня 1522 р.): “мает Гостський у Гощи подводы Корецкии отменивати, водле тых листов судових”⁵⁴. Отже, справа бере свій початок ще з часу правління Казимира Ягеллончика, коли луцьким старостою був Петро Янович Монтигердович (1486-1490)⁵⁵, і вона розв’язалась не на користь Богдана Готського, батька Василя. Проте це не завадило останньому не виконувати цього рішення, апелюючи постійно до “давніх” порядків. Як виявилось, безпідставно.

Водночас були випадки, коли через остаточну невизначеність реалій “старини” справа відкладалась до з’ясування всіх обставин. Саме так зазначалось у королівському рішенні 14 липня 1507 р. щодо позову княгині Слуцької проти князя Федора Ярославича. Він обвинувачувався в тому, що від-

мовлявся змінювати коней в м. Клецк. Господар і пани-ради відклали справу до іншого часу, “бо в панее Литаворовое, поведаяють, есть теж в том деле привилей”. Крім цього, вирішення справи відкладалось ще й через відсутність чоловіка княгині, який перебував у в’язниці. В зв’язку з цим було прийнято рішення розв’язати суперечку після звільнення Литавра або в разі його смерті. До цього часу “мають бытии даваны подводы по старому (курсив наш. – Д. В.); а князь Федор не маеть съ Клецка подводь давати дотоль, поки тому праву будеть конець”⁵⁶.

В певних випадках від надання підвод та інших податків звільнялись й окремі особи. Доказом слугує господарський привілей дворянину Михайлу Затурецькому (28 вересня 1524 р.), у якому йшлося, по-перше, про повідомлення останнього щодо купівлі будинку в Луцьку у волинського зем’янина Бумонта разом із купівельним листом, а, по-друге, про прохання “и от платовъ мѣстских, и от подвод быхмо тот дом ему вызволили”. Сигізмунд I Старий “з ласки нашео, тот дом ему дозволили купити и от платовъ мѣстскихъ, и от подвод есмо ему тот дом вызволили, до воли нашео”⁵⁷. Аналогічну чолобитну подав волинський хоружий пан Михайло Семашкович, яка також була задоволена (26 вересня 1524 р.)⁵⁸.

Крім пільгових привілеїв, урядники отримували і наказові. Наприклад, 5 листопада 1522 р. король наказав маршалку Волинської землі, володимирському старості князю Андрію Олександровичу Сангушку, маршалку Василю та князю Андрію Михайловичу Сангушку приготувати стації та поправити мости. Сигізмунд I повідомляв їх, що збирається у подорож до Корони Польської, а згідно з інформацією господарського маршалка, старости берестейського, ровенського та лідського пана Юрія Івановича Ілініча, на р. Гнила Дуброва здавна “дві части стану у мылничичах робливали и стації теж третью часть нас поднимывали люди ваши з Грушовое а Черевачич, а люди Кобрынскии”. Тому господар велів їм, щоб і тепер вимагали від своїх людей “две части того стану на нас нарядити и стацією нас подняти там, где им роскажет дворянин наш, Костя Пищикевич, конечно абы то инак не было, и мосты жалобатыи на Гнилой Доброві, ажбы есте теж людям своим по делницам казали замостити и оправити гораздо так, как на добе, *подле давного обычая* (курсив наш. – Д. В.)”⁵⁹. На наш погляд, рішення володаря виглядає досить дивним, оскільки воно було прийняте без розслідування (“подле давного обычая”, який би теж не завадило перевірити), а на місце відразу направлено судового виконавця.

ПЛС чітко зафіксував відношення центральної влади до підводної повинності: піддані князів, панів, шляхти, бояр та міщан ВКЛ звільнялись від “беремен повозовых, которые подводами зовут”. Проте законодавець відмі-

тив, що в силі залишалися давні повинності: “И хотим при целости оставити: здавна звычайные обычаи ... под гонцы наши подвод даванья, где з стародавна даиваны суть” (Р. 1. Арт. 22). Тому звільнення шляхетських підданих від підводної повинності було ні чим іншим, як запровадженням “новины”. Тобто, прямо порушувався традиційний постулат, проти чого шляхта активно боролася, а тепер спокійно сприйняла. Натомість „стародавнім звичаєм” після введення в дію ПЛС вважалось надання підвод виключно посланцям великого князя литовського. Отже, великокнязівський уряд корегував категорію “старини” за власними потребами, виходячи суто з державних інтересів, що було, на наш погляд, цілком нормальним явищем.

Цю тезу підтверджує функціонування іншої повинності – військової (земська служба). Як правило, вона регулювалась законодавчими актами. На Київщині це підтвердила Ст. 23 уставної грамоти 1507 р.: “А которые князи и панове и бояре литовское держать имена в Киевской земли, тымъ служба заступати с тых именеи с киены, самим своими головами”⁶⁰. Це положення повністю реалізовувалось на практиці⁶¹, однак існували випадки порушення звичної традиції. Так, 19 лютого 1450 р. київський князь Олелько, надаючи своєму слугі Ларіону Валевському статус боярина, звільнив його від земської служби, але із певними зауваженнями: “...nie trzeba iemu pam z slugami szlzbę szluzyc... szluzyc iemu szlzbę z boiary”⁶². 5 березня 1509 р. Іван Полозович за власним проханням був звільнений до смерті від земської служби з маєтків, які тримав у Київщині: “...твоя бы милость (київський воевода. – Д. В.) в той службѣ киевской и его самого (І. Полозовича. – Д. В.) не нагабаль, бо есмо *вызьволили его отъ тое службѣы до его живота* (курсив наш. – Д. В.), а по его животе дети его сами головами своими мають с киевских именеи службу нашу заступовати”⁶³. Кількість прикладів можна збільшити⁶⁴.

На території Волинської землі військова повинність не регулювалась правовими нормами, але, як підтверджують джерела, реально існувала. Зокрема, ще 23 квітня 1438 р. в. к. Свидригайло зарахував вихідця із Сіверської землі Тимофія Богуша до стану рицарів великокнязівського двору з дозволом: “...волно ему в здешнем паньстве нашом (Луцьку. – Д. В.) жону поняти, и титулу вшелекого и вольности шляхецкое, яко властному шляхтичови, тубыльцови, заживати; а он на маєт, посполу з ыншою шляхтою, князи, паны и земляны нашими *службу военную отпраовати* (курсив наш. – Д. В.)”⁶⁵. 7 червня 1508 р. Сигізмунд I Старий підтвердив луцькому єпископу Кирилу право володіння маєтками Колодязі й Жабче в Луцькому повіті із застереженням: “...а владыка Кирилл и по нем будучии епископы мают с тых именеи людей своих на службу земскую посылати, посполу с князи и паны и

зем'яны"⁶⁶. Згідно з переписом війська ВКЛ 1528 р., найбільшу кількість коней в цей час виставляли володимирський староста Андрій Олександрович Сангушко та князь Андрій Коширський (відповідно 42 та 46 коней)⁶⁷.

Цю повинність закріпив ПЛС: "...кождый князь и пан, и дворанин, и вдова, также иж который сирота, лета зуполные маючи або не маючи, и всякий иный человек, лета зуполные маючи и земское имене маючи, часу потребы с нами и с потомки нашими або при гетманех наших повинен войну служити и выправляти на службу военную, колко бы коли надобе было подле уфалы земское" (Р. 2. Арт. 1). Підтвердження дії артикулу знаходимо в листі Сигізмунда I Старого до луцького старости Федора Михайловича Чарторийського (30 листопада 1530 р.). Господар наказував не допускати втручання троїцького воеводи, вінницького і брацлавського старости князя Іллі Костянтиновича Острозького в маєток Пруси, який належав волинському зем'янину Яцьку Омильчичу: "...нехай он тое именье держит водле близкості свое, а нам з него службу земскую служит (курсив наш. – Д. В.), как и иные братье его, земляне Волынский"⁶⁸.

Водночас ще з XV ст. існували, як і на території Київщини, випадки звільнення від несення військової служби. Так, 31 липня 1488 р. Казимир Ягеллончик своєю грамотою звільнив володимирського та литовижського війта Федора Луда, сина Івана, від військових походів з даних війтівств: "...до его живота, ни с одним старостою Луцким, а ни з маршалком Волынского земли, а ни з наместником Володимерским, а ни з земляны Волынского и Володимерское земли; нижли, коли мы сами где своєю головою потягнем, тогда он с нами там мает пойти, *подле обычая* (курсив наш. – Д. В.)"⁶⁹. Як бачимо, в. к. л. знову використовував "звичай", який ототожнювався зі "стариною", виключно під свої, державні, потреби. Проте наступна підтвердна грамота повністю знехтувала навіть цим, вже обмеженим "давнім звичаєм".

15 вересня 1494 р. Олександр Ягеллончик, "подлугь отца нашего Казимира. – Д. В.) листовъ", надав Ф. Луду та його потомкам довічне право "на войну не ходити, с нами (курсив наш. – Д. В.) и зь старостою Луцкимъ, и зь наместникомъ Володимерскимъ, и зь маршалком Волынской земли, и сь князи и сь паны Волынской земли, потвержаемъ... симъ нашимъ листомъ, вечно..."⁷⁰. Отже, Федір та його нащадки отримали повне звільнення від військових походів з володимирського і литовижського війтівств, що, відповідно до першої грамоти, було частково обмежене і стосувалось виключно самого війта.

Таким чином, підводячи підсумок проведеного дослідження, є всі підстави висловити такі критичні міркування:

1. Запровадження “нових мит” суворо заборонялось. Як показали наведені судові справи, шляхта й міщани дуже бережливо відносились до законодавчо закріпленої “старини” щодо оплати митних зборів і при зловживанні чиновників відразу звертались до суду. Водночас категорію “старини” в часовому вимірі великий князь і позивачі не завжди трактували адекватно. Це засвідчила справа 1475 р., коли господар, реагуючи на скаргу луцьких міщан, змушений був встановити точні розміри мита, підкреслюючи при цьому їх походження від Вітовта.

2. Парадоксально, але факт: населення областей визначало зміст уставних грамот, як свою “старину”, в той час, коли самі привілеї являли собою ні що інше, як “новину” для соціуму. Це також стосується і різноманітних пільгових листів, які шляхта отримувала “з ласки господарское”, наприклад, про звільнення від податків (воловщини, сребщини, ординщини тощо) та повинностей (підводної, військової та ін.). Наведені у статті справи чітко зафіксували маніпулювання зем’янами “інститутом старини” на свою користь, при цьому досить часто без будь-яких письмових доказів чи свідчень.

3. Відхід від політики дотримування “старини” міг відбуватись і через надзвичайні обставини, як-от стихійні лиха чи напади татар. За таких умов, на наш погляд, це, дійсно, було позитивною реакцією влади на складні реалії того часу. Натомість виникає багато запитань щодо рішення великокнязівського уряду офіційно відмінити стягнення надзвичайно важливого податку *сребщини*, який призначався на військові потреби. І це при тому, що казна постійно потребувала коштів на ведення війни. Правда, його збір міг призначатись рішенням вального сейму, але тоді порушувалась “старина”. Найцікавішим є те, що серед чисельних судових позовів, які відносяться до цього податку, ми не знайшли жодного, де б позивач апелював до встановленої “нової старини”. Ми вважаємо, що ці обставини засвідчили функціонування політики подвійних стандартів, що диктувалось питанням зовнішньої безпеки. Аналогічно це стосується підводної та військової повинностей, коли “старина” Вітовтових часів корегувалася відповідно до обставин, а то й не бралась до уваги взагалі.

Зрештою, все це наводить на думку про те, що у даному випадку з боку великокнязівського уряду більш раціональним виявився прямо протилежний підхід: спочатку чітка фіксація недоторканності старини, а потім поступова, без особливого загострення відносин з суспільством, зміна її на свою користь. Однак, з огляду на проведений аналіз деяких аспектів економічної політики уряду ВКЛ, можна стверджувати, що часто влада ставала заручником певних обставин, коли шляхта використовувала „старину” як засіб боротьби за розширення своїх прав.

- ¹ В одній із своїх публікацій ми докладно розглянули висвітлення проблеми “старини” в історіографії, тому зараз приділяти цьому спеціальну увагу не будемо (Ващук Д. Непорушність “старини”: “консерватизм” державної політики Великого князівства Литовського чи історіографічна традиція кінця XIX – першої третини XX ст.? // Україна в Центральній-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К., 2006. – С. 423-438).
- ² Жеребцова Л. Роль Первого Литовского Статута в истории институционализации таможенной организации на украинских землях Великого княжества Литовского // *Pirmasis Lietuvos Statutas: straipsnių rinkinys / sudarė Irena Valikonytė ir Lirija Steponavičienė.* – Vilnius, 2005. – P. 196.
- ³ Тут і далі норми уставної грамоти 1501 р. цитуватимуться за: Російський державний архів давніх актів (далі – РДАДА). – Ф. 389. – Оп. 1. – Од. зб. 25., а в дужках зазначатимуться тільки аркуші.
- ⁴ Тут і далі норми уставної грамоти 1509 р. цитуватимуться за: РДАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Од. зб. 8., а в дужках зазначатимуться тільки аркуші.
- ⁵ В цьому році норма привілею вже діяла, оскільки грамота була пожалувана на початку 1452 р. (Vaščukas D. Voluinės žemės privilegijos (XV a. II pusė – XVI a. pradžia): datavimo ir protografo problema // *Lietuvos istorijos metraštis.* – 2003/1. – Vilnius, 2004. – P. 71-79.).
- ⁶ Акты Литовской Метрики. Собраны Ф. Леонтовичем (далі – АЛМ). – Т. I. – Вып. I: (1413-1498). – Варшава, 1896. – С. 8-9. Датування грамоти відсутнє. Вказаний лише день – 13 серпня. Однак, за інформацією А. Банецького, Михайло Монтовтович обіймав посаду Луцького старости впродовж 1463-1475 рр. (Boniecki A. Poczet rodów w Wielkim księstwie Litewskim w XV i XVI wieku. – Warszawa, 1887. – S. 188), а в 1475 р. маршалком Волинської землі був О. Шилович (Radzimiński Z. Lubę Marszałkowie Wołyńskiej ziemi przed Unia Lubelska i miana ich spadkobiercy Marszałkowie szlachty Wołyńskiej w porozbiorowej dobie // *Kwartalnik Historyczny.* – R. XXIX. – Z. ¼. – Lwow, 1915. – S. 56.). Див. також таблицю, складену В. Поліщуком: Поліщук В. Луцький замковий уряд в адміністративній системі Великого князівства Литовського до реформ 1564-1566 рр. // *Укр. іст. журн.* – 2005. – № 1. – С. 120. Тому можемо припустити, що цитована грамота датується 1475 р.
- ⁷ Акты Литовско-русского государства. Изданные М. Довнар-Запольским. (далі – АЛРГ) – Вып. I: (1390-1529 гг.). – М., 1899. – С. 146-147.; *Lietovos Metrika. Knyga Nr. 8. (1499-1514): Užrašymų knyga 8 / Parengė A. Baliulis, R. Firkovičius, D. Antanavičius* (далі – ЛМ. *Užrašymų knyga 8.*). – Vilnius, 1995. – P. 436-437.
- ⁸ *Arhiwum książąt Sanguszków w Sławucie wydane przez Bronisława Gorczaka, konserwatora tegoż archiwum.* – Т. III: (1432-1534) – Lwów, 1890. – S. 215.
- ⁹ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею (далі – АЗР). – Т. I. – Спб., 1846. – С. 176.
- ¹⁰ Метрыка Вялікага Княства Літоўскага (1522-1552). – Кніга запісаў 28 (Копія канца XVI ст.). – Менск, 2000. – С. 202; Архив Юго-западной России издаваемый комиссией для разбора древних актов (далі – Архив ЮЗР). – Т. V. – Ч. I. – С. 22; Довнар-Запольский М. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. – Т. I. – К., 1901. – С. 516.
- ¹¹ Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. – Т. VI: Житє економічне, куль-

- турне, національне XIV – XVII віків. – К., 1995. – С. 81.
- ¹² Lietovos Metrika. Knyga Nr. 224. (1522-1530): 4-oji Teismų bylų knyga. / S. Lazutka, I. Valikonytė (далі – LM. 4-oji Teismų bylų knyga). – Vilnius, 1997. – P. 267.
- ¹³ РДАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Од. зб. 22. – Арк. 73 зв-74.
- ¹⁴ Тут і далі цитування норм ПЛС буде здійснюватись за виданням: Pirmasis Lietuvos Statutas. Tekstai senaja baltarūių, lotynų ir senaja lenkų kalbomis. – Pirma dalis. – Vilnius, 1991. У дужках зазначатимуться лише розділ та артикул.
- ¹⁵ Щодо Київської землі докладніше див.: Вашук Д. Деякі аспекти системи оподаткування у Київській землі (друга половина XV – перша третина XVI ст.) // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2005. – Т. 14: На пошану академіка І. С. Винокура. – С. 149-160.
- ¹⁶ Як вважав М. Довнар-Запольський, “під воловщиною слід розуміти обкладання “волової сохи”, тобто того простору землі, яке можна було виорати при допомозі однієї сохи” (Довнар-Запольский М. Государственное хозяйство... – С. 717).
- ¹⁷ Якубовский И. Земские привилегии Великого княжества Литовского // Журнал министерства народного просвещения. – 1903. – №. 6. – С. 288; Шабильдо Ф. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. – К., 1987. – С. 78.
- ¹⁸ Любавский М. Областное деление и местное управление Литовско-русского государства ко времени издания Первого Литовского Статута. – М., 1892. – С. 5. Вчений також вказував, що “цей земський податок (воловщина. – Д. В.), котрий призначався на військові потреби, був податком виключно політичного походження, tributum pacis” (Любавский М. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. – М., 1910. – С. 146.).
- ¹⁹ АЗР. – Т. I. – С. 350.; Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993. – С. 44.
- ²⁰ Достеменно відомо, що Михайло Острозький старостою луцьким і маршалком землі Волинської був упродовж 1500-1501 рр. (Boniecki A. Poczet rodów w Wielkim kśęstwie Litewskim w XV i XVI wieku. – Warszawa. 1887. – S. 231). Щодо Івана, то даних про те, коли він обіймав цей уряд, немає. У зведеній таблиці луцьких старост, складеній В. Поліщуком, Іван Острозький відсутній, натомість є інформація про Івана Ходкевича, котрий перебував на посаді луцького старости з 1475 по 1480 рр. (Поліщук В. Луцький замковий уряд... – С. 120). Можливо, мова йде саме про цього Івана, а писар помилився з прізвищем.
- ²¹ Arhivum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie wydane nakładem właściciela pod kierownictwem Z. L. Radziwińskiego, przy współudziale P. Skobielskiego i B. Gorczaaka. – Т. I.: (1366-1506). – Lwów, 1887. – S. 146.
- ²² LM. Użraŕymų knyga 8. – P. 285.
- ²³ Ibidem. – P. 333.
- ²⁴ На думку М. Довнар-Запольського, “верховщиною” називався збір з кожного дому, в якому не було корчми”, і зустрічається він тільки на Волині (Довнар-Запольский М. Государственное хозяйство... – С. 437).
- ²⁵ АЗР. – Т. I. – С. 148.
- ²⁶ АЛМ. – Т. I. – В. II: (1499-1507). – Варшава, 1897. – С. 78.
- ²⁷ АЗР. – СПб., 1848. – Т. II. – С. 28; Яковенко Н. Українська шляхта... – С. 45.

- 28 ЛМ. 4-oji Teismų bylų knyga. – P. 212.
- 29 Довнар-Запольский М. Государственное хозяйство... – С. 717.
- 30 АЗР. – Т. I. – С. 75-76.
- 31 АЗР. – Т. II. – С. 18.
- 32 АЛ-РГ. – В. I. – С. 196.
- 33 РДАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Од. зб. 6. – Арк. 419-420.
- 34 РДАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Од. зб. 14. – Арк. 143 зв.
- 35 РДАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Од. зв. 14. – Арк. 144 зв.
- 36 РДАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Од. зв. 14. – Арк. 385 зв.
- 37 У Другому Статуті 1566 р. це Р. 3. Арт. 24 (Статут Великого княжества Литовского 1866 года // Сборник императорского Московского общества истории и древностей российских. – Кн. 23. – М., 1855).
- 38 Жеребцова Л. Волинь у торгових комунікаціях середини XVI – початку XVII ст.: деякі аспекти регламентації торгівлі // Український історичний збірник (2005). – Вип. 8. – К., 2005. – С. 80.
- 39 Разом із сторожовою та городовою повинностями вона становила, на думку М. Довнар-Запольського, „головне тягло данників і носила державний характер” (Довнар-Запольский М. Очерки по организации западно-русского крестьянства в XVI веке. – Киев, 1905. – С. 142.)
- 40 Krasauskaite M. Die Litauische Adelsprivilegien bis zum Ende des XV. Jahrhunderts. – Leipzig, 1927. – S. 42-43.
- 41 Ващук Д. Обласні привілеї Волині та Київщини: генеза і функціонування в другій половині XV – першій третині XVI ст.: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2005. – С. 220.
- 42 РДАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Од. зб. 25. – Арк. 161-161 зв.
- 43 Див., наприклад, королівський привілей київським міщанам 12 квітня 1522 р. (Lietovos Metrika. Knyga Nr. 10. (1440-1523): Užrašymų knyga 10 / Parengė E. Banionis ir A. Baliulis. – Vilnius, 1997. – P. 99.).
- 44 АЛМ. – Т. I. – В. I. – С. 40.
- 45 АЗР. – Т. I. – С. 110.
- 46 АЗР. – Т. I. – С. 110.
- 47 Вказана грамота була підтверджена сином Казимира Ягеллончика Олександром 6 лютого 1498 р.: крім вищезазначених, луцькі міщани отримали також ще одну преференцію: звільнялись від насипання ставка по р. Стир (знову ж таки “новина”, яка введена небіжчиком Олізаром Шиловичем, коли був луцьким старостою). Однак підставою для підтвердження були попередні королівські листи, тобто вже письмові докази (АЗР. – Т. I. – С. 176.).
- 48 Кром М. “Старина” как категория средневекового менталитета (по материалам Великого княжества Литовского XIV – нач. XVII вв.) // Mediaevalia ucrainica: ментальність та історія ідей. – Т. III. – К., 1994. – С. 76.
- 49 Відмітимо, що в таблиці переліку володимирських старост XV–XVI ст., складеній В. Поліщуком, роки перебування О. Шиловича на цьому уряді визначено 1461-1477 рр. (Полішук В. Луцький замковий уряд... – С.120.). Цей документ фіксує іншу верхню дату – 1479 р., яка, на наш погляд, є точнішою, зважаючи на те, що в 1480 р. Олізар займав вже уряд луцького старости.
- 50 Arhiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków... – Т. I. – S. 18.

-
- ⁵¹ Arhiwum książąt Sanguszków w Sławucie... – Т. III. – S. 18.
- ⁵² Ibidem. – S. 107.
- ⁵³ Ibidem. – S. 185.
- ⁵⁴ Ibidem. – Т. III. – S. 220.
- ⁵⁵ Полішук В. Луцький замковий уряд... – С. 120.
- ⁵⁶ Акты ЮЗР. – Т. I: (1361-1598). – СПб., 1863. – С. 34.
- ⁵⁷ Lietovos Metrika. Kn. 12. (1522-1529): Užrašymų knyga 12 / Parengė D. Antanavičius ir A. Baliulis. – Vilnius, 2001 (далі – LM. Užrašymų knyga 12). – P. 325-326.
- ⁵⁸ Ibidem. – P. 326.
- ⁵⁹ Arhiwum książąt Sanguszków w Sławucie... – Т. III. – S. 239.
- ⁶⁰ РДАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Од. зб. 8. – Арк. 213.
- ⁶¹ Вашук Д. Майнові відносини у Київській землі в світлі уставних земських грамот (друга половина XV – перша третина XVI ст.) // Український історичний збірник (2004). – Вип. 6. – К., 2004. – С. 80-81.
- ⁶² Архив ЮЗР. – Ч. VIII. – Т. VI: Акты о землевладении в Юго-Западной России XV–XVIII вв. – К., 1911. – С. 3.
- ⁶³ LM. Užrašymų knyga 8. – P. 314.
- ⁶⁴ LM. Užrašymų knyga 12. – P. 163.
- ⁶⁵ АЗР. – Т. I. – С. 49-50.
- ⁶⁶ АЗР. – Т. II. – С. 38.
- ⁶⁷ Перапіс Войска Вялікага княства Літоўскага 1528 года. Метрыка Вялікага княства Літоўскага. Кн. 523. Кн. Публічных спраў 1 / Падрыхт. А. І. Груша, М. Ф. Спірыдонаў, М. А. Вайтовіч; НАН Беларусі, Ін-т гісторыі. – Мінськ, 2003. – С. 148-149.
- ⁶⁸ Arhiwum książąt Sanguszków w Sławucie... – Т. III. – S. 369.
- ⁶⁹ АЗР. – Т. I. – С. 111.
- ⁷⁰ Там само. – С. 146. У цій же грамоті зазначалось, що вказані вйтівства були продані Казимиром Ягеллончиком батькові Федора Івану.